

İslamın Orta Asya Tarihi

Mesut AVCI¹

Öz

Orta Asya Türk dünyasında İslam'ın bir daha çıkmamacasına yerleşip kök salmasında, Tasavvuf ve tarikat erbabının bölgede sürdürdükleri yoğun ve sürekli irşâd faaliyetlerinin çok büyük tesiri olmuştur. Moğol kasırgasının hüküm sürdüğü o buhranlı dönemlerde, bu tarikatlar insanların en emin ve huzurlu sığınağı olmuştur. Türkler, mistik muhtevasıyla tanıdıkları İslam'ı kabullenmekte hiç de zorlanmamış ve O'nu benliklerine kolaylıkla sindirmişlerdir. Eski dönemin halka yön veren Kam veya Şaman denilen manevi önderlerinin yerini artık Ata ve Baba denilen Sufi dervişler almıştır. İslam topraklarının büyük bir kısmını işgal eden Moğol hükümdarı Cengiz Han'dan sonra, ülkesini paylaştığı oğulları Çöçi Han, Çağatay Han, Oktay Han ve Tulay Han ile bunların çocukları ve torunları özellikle sufi dervişlerin çalışmaları sonucu daha bir asır geçmeden kavimleriyle birlikte Müslüman olmuşlardır. VII. Moğol hükümdarı Gazan Han 1295'te iktidarı ele aldıktan sonra, kendisi Müslüman olduğu gibi İslam'ı ülkesinin resmi dini olarak ilan etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, İslamiyet, Tasavvuf, Türkler, Moğol

The Central Asian History of Islam

Abstract

In the Turkish world of Central Asia, the intensive and continuous acts of the Sufism and the members of dervish orders have had a great influence on the establishing and rooting of Islam in the region. In those depressing periods when the Mongols reigned, these orders were the safest and peaceful refuge for people. The Turks did not have any difficulty in accepting Islam, that they knew with their mystical content and they easily intimidated them into themselves. The spiritual leaders of the ancient period called the Kam or Shaman, who gave the direction, have now been replaced by the Sufi dervishes called Ata and Baba. After the Mongol ruler Genghis Khan, who occupied most of the Islamic lands, he shared his country among his sons. Jochi Khan, Chagatai Khan, Ögedei Khan, and Tolui Khan, and their children and grandchildren became Muslims with their tribes in less than a century as a result of the attempt of the Sufi dervishes. After the VII. Mongol ruler Ghazan Khan took power in 1295, he declared Islam as the official religion of his country as he was a Muslim.

Key Words: Central Asia, Islam, Sufism, the Turks, Mongol

Atıf İçin / Please Cite As:

Avcı, M. (2020). İslamın Orta Asya tarihi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 517-528.

Geliş Tarihi / Received Date: 22.02.2019

Kabul Tarihi / Accepted Date: 18.06.2019

¹ Dr. Öğretim Üyesi - Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, mesutavci@adiyaman.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-1310-3108

Giriş

İslamiyet'ten önce Türklerin, tarihin belli dönemlerinde, yaşadıkları farklı coğrafyalarda çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Türklerin İslamiyet'i kabulü ile tarihlerinde köklü değişimler yaşadılar. Türklerin İslamiyet'i kabulünün, Müslümanların, bu bölgelerde uyguladıkları politikalarının olumsuz etkilerini daha çok gündemde tutan bir kısım araştırmacıya karşı; bir kısım ortak değerlerin Türkleri İslamla bir araya getirdiğini iddia edenler olmuştur. Makalemizde bu iddia edilen kanaatlerin hangisi Orta Asya'nın İslam tarihini daha çok yansıtmaktadır? Sorusuna cevaplar aranmıştır. Konuya başlarken, Türklerin İslamiyet'ten önceki dinlerinden bilgiler vererek, Türklerin İslamiyet'i benimsemesinde eski inançlarının, kültürlerinin etkisini göstermek istedim. Türklerin eski dinleri incelendiğinde İslamiyet ile olan temeldeki benzerliklerin Türklerin İslamlaşmasında büyük rol oynadığı görülecektir. Daha sonra Orta Asya'da İslamiyet'in öncülüğünü yapmış veya İslamiyet'in Orta Asya'da tebliğ vazifesini yüklenmiş insanların Tasavvuf ile olan bağlantıları dikkat çekmektedir. İkinci önemli bir nokta da Tasavvufun, Sufilerin Orta Asya'da İslamı yaymadaki rollerinin ne kadar önemli olduğu hususu makalede gösterilmeye gayret edilecektir. Sonuç bölümünde ise Orta Asya'da Türklerin İslamiyet'i seçmesindeki iki büyük etkenin kısa karşılaştırması ile İslamiyet'in Türkler arasında hızla yayılmasının izahı yapılmış olacaktır.

Türklerin Eski Dinleri

Türklerin İslam'a geçmelerinden bahsedilirken eski inançlarının da bu hususta etkili olduğu kaynaklarımızda mevcuttur. Bundan dolayı bu konuya Türklerin eski inançlarını kısaca tanıttıktan sonra, Türklerin İslamlaşma süreçlerini inceleyeceğiz.

Theophylaktos, Türklerin inançlarından bahsederken onların, ateşe, havaya ve suya taptıklarından bahseder. Türklerde, Yer-sub inancına ve Şamanlık uygulamalarına dair bir takım delillerin varlığından bahsedilmektedir. Aynı zamanda Orhon yazıtlarında da doğurganlığı çağrıştıran "Umay" adlı bir koruyucu ilahın varlığından da bahsedilmiştir. Dağlarında inançta rol oynadığını söylenebilir. Özellikle kutsal dağ olarak inanılan dağlara, bunlardan bir tanesi olarak düşünülen Ötüken yışa (dağ ormanı)'da tapınma vardır.

Türkler de çok farklı dinlere de rastlamak mümkündür. Örneğin Göktürk Devletinin gelişme döneminde tanıştığı ifade edilen Mezdecilik, bununla birlikte diğer İrani din sistemleri (örneğin Zurvancılık) ve Budacılığı örnek verebiliriz. Aynı zamanda Göktürk devletinde bir takım tapınakların yapımından bahsedilmektedir. Özellikle Teocu tapınakların yapılması bunun güzel örneklerindedir (Peter, 1992).

Bozkır Türk halkının dini bir topluluktan öte, daha çok siyasi vasıflara sahip bir topluluk oluşturduğunu ve din adamlarının diğer topluluklara oranla Türkler arasında mühim bir rolleri yoktu. Ancak bu durum, eski Türk toplumlarında bir inancın mevcut olmadığı gibi bir mana çıkarmaya götürmemelidir. İslamiyet'ten önce Türklerde etkin inançlardan bazılarını şu şekilde verebiliriz:

Gök Tanrı

Bu kelimenin anlamı ile ilgili çok farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlardan bir kısmını burada vererek, Türklerin İslamiyeti kabulünde bu dinlerin herhangi bir etkilerinin olup olmadığı (veya ne kadar etkili olduğu) daha net görülmüş olacaktır.

Doerfer:

“(tängri, tengri) ‘Gott’ (Tanrı) ← tü (mtü.) täjri bzw. (çag.) teŋri id. Cf. atü. (Beginn de küil-tegin-Inschrift) täjritäg täjridä bolmiş türk bilgä Xayan '(ich), der himmelsgleiche, vom Himmel her entstandene mächtige waltende Chan', (E1) üzä kök täjri asra yayız yer qılantuqda ekin-ara kişi oylı qılanmış kişi oylanta üzä eçüm-apam Bumän-Xayan İstämi-Xayan olurmış” (Doerfer, 1966, s.944).

Kaşgarlı Mahmut, *Tengri*'nin anlamını, “Allah; azze ve celle” olarak vermiş ve buna şu bilgileri de eklemiştir: “Kafirler göğe *tengri* derler, azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da bir ağacı da *tengri* olarak adlandırır ve önünde secde ederler. Bunlar bilge bir adama da *tengriken* derler” (Kaşgarlı Mahmut, 2005, s. 551).

Bozkır Türk toplulukları ve din konusu konuşulacak olursa şüphesiz gidilecek ilk din Gök-Tanrı dini idi. Bu inancın temelinde Tengri (Tanrı) en yüksek varlıktır. O, yaratıcı ve her şeyin sahibi idi. Aynı zamanda “Semavi” idi ve “Gök-Tanrı” diye anılıyordu. Gök-Tanrı inancının, kökeninin Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği araştırmacılar tarafından kabul edilmiş en umumi görüştür.

Türklerde, Tanrı düşüncesinde gökyüzünden, Yüce varlığa doğru bir yönelim dikkat çeker. Orhun kitabelerinde bu durumu rahatlıkla görebilmekteyiz: yukarıda mavi gökyüzünün, aşağıda kara yeryüzünün yaratılışı sonrası ikisi arasında insanoğlunun yaratılışı ortaya çıkmaktadır.

Eski Türklerde din adamlarının çok fonksiyonu olmadığından bahsetmiştik. Fakat bununla beraber din adamlarının var olduğunu da bilmekteyiz. Din adamlarına genellikle “kam” deniyordu (Kafesoğlu, 1988, c. 41, s. 531-533)

Kök Tengri itikadının esaslarını aşağı-yukarı Orkun kitabelerinden tesbit etmek mümkündür. Bu yazıtlarda kağan ve begler, Türk milletine yaptığı yardımlardan dolayı, Tanrıyı içten gelen minnet ve şükranlarla anmaktadırlar. Türk kağanlarına siyasi hakimiyetin temeli olan kut Tanrı tarafından verilir. Bu şekilde devam eden birçok bilgiyi kitabelerde bulmak mümkündür (Fedotoviç, 1994, s. 113).

Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve Budizm

Tük boyları, tarihi süreç içinde, bazen belli bir dine meyil etmişler veya o dine bağlanmışlardır.

Türklerin küçük de olsa etkilendiği dinlerden biri Budizmdir. Budizm, hind kökenli bir inanç olması ile birlikte daha sonraları Hindistan dışında da yayılmaya başlamıştır. Bu yayılımda Budist rahiplerinin özellikle Çin ve Orta Asya'da yürüttükleri tebliğ faaliyetlerinin çok büyük etkisi olmuştur. Güney Çin'de Tabgatch'lar, Wei adı altında bir devlet kurmuşlar ve Budizm'i devlet dini haline getirmişlerdir.

Daha sonra Çin İmparatoru Tch'angnan da Türklere bir Budist mabedi inşa ettirmiştir (Mau Tsai, 1961, s. 38-39). Göktürk Hakanı Mu-Kan'da Budizm'i din olarak kabul etmiştir (Jean-Paul, 1984, s. 27). Bunlarla birlikte Budizm Türklerin milli dinleri haline gelmemiştir.

Budist keşişlerinden sonra Orta Asya'da Nestori Hristiyanlığı rahiplerini görmekteyiz. Nestori Keşışı Alopen 635'de T'angların baş şehrine gelmiş ve 638'de bir manastır kurduğu rivayet edilmektedir. Aynı şekilde, VI. Asırdan sonra bu bölgelerde Maniheistlerinde inançları için çalışmaları yaptığını görmekteyiz. Böğü Kağan VIII. Asrın ortalarına doğru Uygur devletinin dinini Maniheizm olarak ilan etmiştir. Bir müddet Çin'de ve Uygurlarda egemen olan bu din, IX. Asırda Uygurların, Kırgızlar tarafından yıkılması (840) ile Çine doğru kaymıştır. Daha sonra da Maniheizm Çin'de yasaklanmıştır. Maniheist Uygurların, sonraları Moğolların egemenliğine girerek, varlıklarını sürdürdüklerini görüyoruz (Chavannes, 1904, s. 301).

Türk inançları açısından bahsetmeden geçemeyeceğimiz bir diğer konu da VIII. Yüzyılda Hazar Türklerinin bir kısmının Yahudiliği benimsemişlerdir. Hazarların bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmiş, bir kısmı da İslamiyeti kabul etmiştir.

Totemcilik meselesi

Totemizm kelimesi, sosyologlar tarafından, “Totem” kelimesinden meydana getirilmiştir. Kelime Kızılderili adı verilen Kuzey Amerika yerlilerinden alındığı söylenmiş, sosyal ilimler edebiyatına mal edilmiştir. Bu yerliler ve Afrika ve Avusturalya klanları, totem adı verilen hayvan, nebat veya eşyayı kutlu, mübarek sayar, eşyada bile bir hayat tasavvur eder, kendileri ile bu totemler arasında bir hısımlık bulur ve aynı atadan geldiklerine inanır, totemlerine son derece hürmet eder, ona dokunmaktan çekinirler. Totemi öldürme, kesme, yeme, ona dokunma hususundaki yasağa “tabu” adı verilir (Eröz, 1973, s. 289).

Eski Türklerde totemciliğin mevcut olduğuna delil olarak kurdun ata olarak tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere, XIX. Asrın ikinci yarısında Orta-Asya Türkleri arasında totemcilikte “Şuringa” yı andıran put –fetişler (Altaylılarda tözler, Yakutlarda tangaralar) vb. hususlar da gösterilmiştir. Raşid al-Din, Câmi' al-tavârih adlı eserinde (XIV. Asrın ilk çeyreği) 24 oğuz kabilesini sıralarken, her dört boy için bir kuşu “ongon” olarak belirtmektedir. Ancak bütün bunların eski Türklerde totemcilik inancının mevcut olduğuna dair deliller olarak kabul edilmesi şaşırtıcıdır. Çünkü totemcilik sadece bir hayvanı ata tanımaktan ibaret değildir (Türk kültürü ile Totem inancının birbirine uymadığı birçok noktalar bulunmaktadır) (Kafesoğlu, 1988, c. 41, s. 531-533).

Türklerde Totem inancının olduğunu kabul etmeyen birçok araştırmanın varlığı unutulmamalıdır.

Atalar Kültü

Baba hukukunun inanç sahasındaki en önemli belirtisi, ölmüş büyüklere ve atalara saygı olarak görülmektedir. Bunun sosyal ve ekonomik şartlar dolayısıyla, eski Orta ve Şimal Asya kavimlerinde

bulunabileceği hakkında din tarihi araştırmacılarının düşünceleri Türkler bakımından tarihi kayıtlarla kesinleşmektedir.

Türkler gibi atalar kültürüne sahip diğer kavimlerde, bu inanç, ölen bazı kimselerin tanrı sayılmasına kadar ileri gitmiştir. Örneğin, Eski Yunan'da Heroslar verilebilir. Diğer kavimlerde bu tanrılar için insan kurban olarak sunulurken, Türklerde böyle adetler görülmemiştir.

Atalar kültürü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapıp saklandığına dair deliller mevcuttur. Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları geçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan bazıları da hayvan derilerinden yapılan semboller Altaylılar "töz", Yakutlar "tangara" diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, önemli bir yolculuğa veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü. Çin kaynakları, Göktürklerdeki benzeri uygulamaları "tanrıların tasvirleri" şeklinde bildirmiştir (Güngör, 2007, s. 533-534).

Şamanlık Meselesi

"Şaman" sözcüğünün kökeni konusunda dil bilginleri arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Asıl konumuz olmaması nedeniyle bu tartışmaları makalemize taşımayız (bu konudaki farklı görüşler için bkz: Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999, s. 28-29)

Türk kavimlerinin inançlarıyla ilgili çeşitli bilgilere Hunlar'dan itibaren rastlanmaktadır. M.Ö. II. yüzyılda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlar'da varlığı tespit edilen "Gök Tanrı", "Güneş", "Ay", "Yer-Su", "Ata" ve "Ölüler" gibi Şamanizm'e ait çeşitli kültlerin bir kısmının bugün bile kısmen sürdürüldüğü görülmektedir. Bunlara özellikle çağdaş Altaylılar ve Yakutlar'da rastlamak mümkündür (İnan, 1995, s. 1).

İbn Fadlan'ın gördüğü ilk Oğuz Beyi Küçük Yanal bir ara Müslüman olduğu kaydedilmiş olsa da, Oğuzlar'ın "Eğer Müslüman olursan başkanımız olamazsın" sözleri üzerine tekrar Şamanlığa döndüğü ifade edilmiştir (İbn Fadlan, 1954, s. 64).

Moğolların hakimiyetinden sonra yazılan kaynaklarda, Şamanizm'e ait daha çok bilgiye ulaşılmaktadır. Cengiz Han Moğolları ve bunlara katılan Kuzeyli Türk ulusların Şamanist oldukları kanıtlanmıştır. Ünlü Arap bilginlerinden Reşidüddin'in verdiği bilgilere göre Cengiz Han'ın sol-kol beylerinden biri olan "Odacı", tabip anlamına gelen "Otaçı"nın ta kendisidir ve basit Şamanizm'de tabip ile Şaman'ın aynı şahıs olduğu bilinmektedir. Moğol istilâsının, Moğollar'ın geçtikleri bölgelerde ölmek üzere olan Şamanizm'i tekrar canlandırmışlardır (İnan, 1995, s. 11).

Görüldüğü gibi, Şamanizm eski Türk toplum yaşantısı üzerinde etkili olmuş bir inanç sistemidir. Bu kurallar bütünün Türklerde etkin olduğu bir gerçektir. Şamanizme ait birkaç örnek ile Türkler arasındaki yerini gösterebiliriz:

Şamanizm inancına göre ilk insanların ateşe ihtiyaçları yoktu çünkü onlar, meyve ve otlar beslenirlerdi. Tanrının onlara et yemelerini buyurduktan sonra ateşe ihtiyaç duyulmuştur. Ülgen gökten biri siyah, diğeri beyaz iki taş indirmiş ve bu taşları birbirine sürterek ateş çıkartmayı insanoğluna öğretmiştir. Bundan dolayı Şamanist Türkler'de çakmak taşından elde edilen ateş kutsaldır. Kuzey Altaylılar'da gelin ve damadın, evliliklerinin ilk üç gününü bu suretle yaktıkları ateşin başında geçirmeleri adetten sayılmıştır. Şamanist Türkler'de ateşe bakıp kehanette bulunmak da eski bir gelenektir (İnan, 1995, s. 66).

Şamanistler'e göre ateş her şeyi temizler ve kötü ruhları kovardı. Batı Göktürk Devleti'ne elçi olarak gönderilen ünlü Bizans elçisi Zemahros 569'da Orta Asya'da Batı Göktürk ülkesinin sınırlarına vardığında, Türkler'in kendisini ve arkadaşlarını alevler üzerinden atlatarak kötü ruhlardan arındırdıklarından söz etmiştir (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999, s. 31).

Kam, Şaman inancının din adamıydı. Bu dinin ayinlerini gerçekleştiren, fani insanlarla ruhlar arasında aracılık yapan kişidir (Üçok, 1996, s. 20). Kamlar inançtan tutun toplumun sağlık ile ilgili problemlerine yönelik çözümleri, onların toplum içerisinde daha üst seviyede görülmelerini sağlamıştır. Örneğin ünlü Mengü Han, kendi kamı için sarayının hemen karşısında bir ev yaptırmıştır (Turan, 1978, s. 105).

Yusuf Has Hacıp kamların XI. yüzyılda Müslüman Türkler arasında bile yer aldığına ve otacılarla (tabiplerle) seviye olarak bir tutulduklarına dikkat çekmektedir (Hacıp, 1991, s. 315).

Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Eski Türkler tabiatta “dağ, tepe, ağaç, kaya, deniz, vadi, ırmak, su kaynağı, orman, demir, kılıç gibi” birtakım gizli kuvvetlere inanmışlardır. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca bir takım tanrılar tasavvur etmişleridir: güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi.

Ruhlar, iyi ve kötü, yani seven ve fenalık getiren olmak üzere iki grup ayrılıyordu. Erkek tanrılar yanında bir de “Umay” denilen ve Hind- İran menşeli (Humā) bir tanrıça vardı. Bu inanç birçok eski inançta ortak idi. Hunlar, Gök-Türkler ve Uygurlar, teşebbüslerinin isabetini ayın ve yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi.

Aslı Türk kültüründe kendilerine tapmak bahis konusu olmayan yer-sular, maddi değil, manevi kuvvet şeklinde tasavvur edildiklerinden, kendileri ile ilgili olarak, Eski Yunan’dakine benzer, tanrılar ve aileleri tarzında mitolojiler teşekkül etmemiştir.

Yer-Su terimi, ağaç, ateş, ve suyun yanı sıra toprağın ve aynı kategoriye dâhil olmak üzere bir kısım taşların ve kayaların da eski Türk dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Orhun Kitabelerinde “mavi gök” ile “yağız yer” iki ana kozmik alan oluşturmakta ve onlar birbirilerini tamamlamaktadır. Öte yandan Gök Tanrı inancı dolayısıyla göğün bir anlamda kutsallık kazanmasının yanı sıra “ıduk Yer-Su” terimi de, Eski Türklerin yere de bir tür kutsallık atfettiklerini göstermektedir.

Diğer Dinler

Aynı zamanda eski Türklerde ölen insanların ruhlarının başka bir hayvana geçmesi inancı da vardır. Bunun örneğini Babürname’de de görmekteyiz.

عمر شیخ میرزا جردین کبور و کیوتر خان بیله اوچوب شنقار بولدی

...dass Umar Schaykh Mirza zusammen mit seinen Tauben und dem Taubenschlag in den Abgrund stürzte und seine Seele sich in einen Gefalken verwandelte.

"On Monday, the fourth of Ramadan of this year (June 8, 1494), Umar-Shaykh Mirza toppled into the ravine along with his doves and dovecote and gave up the ghost."

Reşit Rahmeti Arat bu bölümün sonunu "Bu tarihte ramazan ayının dördüncü Pazartesi günü (9 Haziran 1494) Ömer Şeyh Mirza bu uçurumdan güvercin ve güvercinhaneyle düşerek öldü." diye tercüme etmiştir. Fakat orijinal, Almanca ve İngilizce çevirisine bakıldığında bu bölümün Türkiye Türkçesine çevirisi şu şekilde daha uygun olur:

"Bu tarihte (Hicri 899, Miladi 1493) Ramazan ayının dördüncü günü Ömer Şeyh Mirza uçurumdan güvercin ve güvercin hane ile uçup, şahin oldu (Babur Mirza, 1993)."

Türklerin İslamiyet’i Kabulü

Orta Asya’ya doğru yönelen İslam’ın yayılışını takip edebilmek için Müslümanların fetihler devrine ve yine Müslümanlar ile Türkler arasındaki ilişkilere bakmak gerekecektir. Bunlardan da daha önemlisi daha sonradan İslamiyet’i kabul eden bu toplulukların İslam gelenek ve göreneklerini tanımak konumuzun daha rahat anlaşılmasını sağlayacaktır. Bunlarla birlikte Orta Asya’da hüküm süren Babürşah’ın eseri olan Babürname’de açıkça ortaya koyduğu Orta Asya’daki tarikatların misyonlarına da değinmeden geçmeyeceğiz. Babürname’de bahsedilen birçok alim ve bilginin muhakkak bir tarikat mensubu olduğunu görmekteyiz, bu da bize tarikatların bu bölgelerde ve burada yaşayan insanların kültürlerinin oluşmasında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Müslümanlar ile Türklerin İlişkileri

Yedince miladi asır ortasında büyük Sasaniler hanedanı yıkılmıştı. Dört yüz seneden beri Roma’nın ve Bizans’ın şiddetli baskılarına karşı ayakta durmuş olan İran İmparatorluğunun mirası Müslümanlara kalmıştı. O vakit bu devletin ordusu bozguna uğramış, halkın mukavemeti de pek az olmuştu. İran’daki olan mezheplerin maruz kaldıkları baskılar ve bunlarla birlikte devletin içerisindeki sıkıntılar müslüman istilasına bir kurtuluş rengi vermişti. Bu çeşitli mezheplerin bağluları, küçük bir haraç ödemek suretiyle, kendilerine hürriyet veren ve askeri hizmetlerden muaf tutan bir hakimiyet altında artık serbestçe yaşayabileceklerdi. Çünkü İslam haraç ödeme karşılığında mezhep hürriyetine sahip olmayı yalnız

Yahudilere ve Hristiyanlara değil, aynı zamanda Zerdüştler, Sabiilere, Putlara, ateşe ve taşlara tapanlara da temin ediyordu (Konu ile ilgili bkz., Ebu Yusuf, “Kitabu’l-Harac).”

Adı geçen hakimiyet değişikliği, İran’da Sasani hükümdarlarının zulmünden kurtulmak için çırpınan Hristiyanlık kilisesi mensupları için de bir umut olmuştur. Çünkü çeşitli mezhep sahiplerinin birbiriyle çarpışıp durmasından doğan kargaşalığa, bir de, Yakubiler ile Nasturiler arasında meydana gelen ve mezkur hükümdarlar tarafından tahrik olunan şiddetli mücadeleler de ekleniyordu. Sasani hanedanının artık bittiği ve can çektiği sırada hükümdar makamında bulunan II. Hüsrev, İrakliyüs gibi bir Hristiyan İmparator tarafından mağlup edilmiş olmasından sinirlenip topraklarındaki bütün Hristiyanların cezalandırılmalarını ve ortadan kaldırılmalarını emretmiş ve bundan dolayı çeşitli mezheplerdeki Hristiyanların hepsi de zulüm görmüştü. İşte bu olaylar insanların zihinlerini mezhep değiştirmeyi kolaylaştıran bir ortama itmiştir (Arnold, 1982, s. 209-2012).

Golden, Müslümanların Orta Asya sınırlarına dayanmasını şöyle anlatmıştır. Sasani devletinin Müslümanlarca yıkılması, Şah Yezdirgird’in 651’de ölümü ve hanedanından kalanların Çin’e kaçması sonucu İslam orduları Orta Asya sınırlarına dayanmışlardır. Bu tarihten sonra çeşitli akınlar yapılmış olsa da çok ileri gidilememiştir. Belli bir dönemde Müslümanlar hızla ilerlemiş olmalarına rağmen, Abdülmelik’in halifeliği zamanında (685-705) çözülen Müslümanların hem yerel, hem de devlet çapındaki iç mücadelesi, Orta Asya’daki ilerlemeleri durdurmuştur. 751’de Tang ordusunun Müslümanlarca yenilmesi önemli bir olaydır. Fakat önemli olan, Batı Göktürk devletinin dağılmasına Çin katkısıdır. Artık Abbasiler yönetiminde yenilenmiş bir Halifelik tarafından Orta Asya’nın tamamen Arap-Müslümanlara geçmesi için fazla bir direniş kalmamıştı. Dolayısıyla, 8. yy ortasında Maverünnehir artık İslam dünyasının bir parçası idi. İslam’ın himayesi altında pek çok etnik süreç gerçekleşti (Golden, 1992).

Öyle anlaşılmaktadır ki, İran’daki bir takım siyasi nedenlerden doğan sıkıntılar halka mal edilerek, hiçbir din ayrımı gözetmeden insanlara zulmedilmiştir. Bu da insanların yeni bir çıkar yol aramasına sebep olmuştur.

Ayrıca İran’da İslam’ın hızlı yayılma sebeplerinden birisi olarak, Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hüseyin’in, Sasani hanedanının son hükümdarı olan Yezdücerd’in kızı Şahbanı ile evlenmesi olarak da gösterilmiştir (De Gobineau, 1900, s. 55).

İran’da İslam’ın birçok kişi tarafından kabul görmesini sağlayan duruma örnek verilecek olursa, uzun zamanlara kadar bile İran’ın bazı köşelerinde ateşe tapanlara rastlanır. Gerçek olan bir kısım dönemlerde ateşperestler birtakım baskılara maruz kalmış olmalarıdır. Halife el-Mu’tasım (833-842) devrinde İran’da bulunan bir müslüman kumandanı ateşe tapanların mabetlerinden birini yıktırıp yerine bir mescit yaptırmış olan bir imam ile müezzini falakaya vurdurmuştu.

Ateşperestlerin birçoğunun 9. ve 10. asırda çeşitli vesilelerle müslüman olduğu rivayet edilmektedir.

Müslüman Ordularının Orta Asya’ya Girmesi

Kuzey İran ve Orta Asya’daki İslam’ın yayılış tarihi misyonerlik çalışmalarının pek eksik bir şekilde meydana gelmiş olduğunu gösterir. Kuteybe b. Müslim Semerkant’a girdiğine orada pek çok put görmüş ve bunları yıktırmıştır. Burada İslam’ın yayılması ile ilgili gelen bilgiler tam açık olmamakla birlikte buralarda halk belli bir zaman İslam ordularından korktukları için müslüman oldukları, ordular gittikten sonra tekrar müslüman olmadıklarını açığa vurdukları rivayet edilmektedir. Kuteybe b. Müslim Buhara’yı dördüncü defa işgal ettikten sonra oranın halkının İslamiyet’i kabul ettiği rivayet edilmektedir.

Buhara ve Semerkant’ta yeni dine karşı şiddetli muhalefet olmuştur. Müslümanların bu tepkileri engellemek için bir takım kararlar aldığını görmekteyiz. Örneğin, artık yalnız Müslümanlığı kabul edenlerin silah taşımalarına izin verilmiş, yeni olayları kontrol altında tutmak için yeni ordular çıkarılmış ve birçok seneler Müslümanlar Camilere ve diğer ibadet yerlerine silahsız olarak gitmeye cesaret edememişlerdir. Dine karşı yapıldığı düşünülen ayaklanmaların aslında oraya gelen orduların fetih hareketlerine karşı yapıldığını unutmamak gerek. Gelen ordular da müslüman olunca, bu ayaklanmaların İslam’a karşı yapılmış görüntüsünün verilmesinin uygun olmadığını vurgulamak gerekir. Bölgedeki komutanlar bu ayaklanmaları bastırmak için çeşitli yollar denemişlerdir. Hatta Cuma namazında bulunmaya teşvik için para mükafatı bile vadetmişler ve meali herkesçe bilinmesi için Kur’an-ı Kerim’in Arapça okunuşundan başka Farsça tercümesinin de okunmasına izin verilmiştir.

Hicaz kıtasında yeni dinin verdiği heyecanla Yarmük savaşı (634) ile Bizans’ı Suriye’den attıktan sonra, Kadisiye (635) ve Nihavend (641) savaşlarıyla İran’ı ele geçiren İslam orduları, son Sasani imparatorunu

takip ederken Ceyhun kenarında Türklerle karşılaştılar. Garcistan ve Sistan havalisindeki Oğuz kabile kırıntıları ile Kuhistan – Fars arasında oturan dağınık Kalaçlar bir yana bırakılırsa, o tarihlerde devlet olarak sadece Gök-Türk imparatorluğu vardır. Bu sıralarda İslamın merkezinde Ali-Muaviye mücadelesi ve Harici isyanları şarkta İslam ordularının hızını kestiği için VIII. Asır başlarına kadar Türklerle İslam ordularının karşılaşmaları bir sınır hareketi ölçüsünü aşmamıştı.

Gerçekte İslam dininin eski Türk inanç ve telakkilerine uygun tarafları çoktu. Türkler, uzun zamandan beri Tanrı (Tengri) inancına sahiptiler. Ahirete ve ruhun ölmezliğine inanıyorlar ve Tanrı'ya kurban sunuyorlardı (İnan, 1995, s. 66).

İslamiyet ile eski Türklerin inançlarının yakınlığını Kabul etmeyen araştırmacılar şu şekilde bir iddia etmişlerdir: Eski Türk inançlarının İslam dinine uygun tarafları çoktur gibi iddiaların üzerinde tekrar düşünmek gerekmektedir. İlk olarak eski Türkler ile ilgili sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu dönem adeta karanlık bir dönem gibidir. İkinci olarak eski Türkler kelimesinden kastedilen hangi Türklerdir? Çünkü bu hususu bize bütün yönleriyle anlatacak kaynaklara sahip değiliz. Bu soru da cevaplanmalıdır. Üçüncü olarak bu iddiayı ortaya atan araştırmacıların bu iddialarını destekleyecek deliller sunmaları gerekmektedir. Bu konuda bilimsel deliller sunulmadan bu hususta sadece örnek gösterilen bir takım halk hikayeleri bilimsel kaynak olmaktan yoksundur. Bu iddia Türklerin İslamiyet'i kabulünü sağlayan asıl unsurların inanç benzerliği olmadığını, Orta Asya'nın İslamlaşmasının silah zoru ile olduğunu iddia edenlerin söyledikleri fikirlerdir.

İslamiyet'in Maveraünnehir taraflarında ağır bir şekilde geliştiği muhakkaktır. El-Mutasım devrine gelinceye kadar geniş bir yayılma görülmemiştir. Umumi yayılmanın bu devirde başlamasının başlıca sebeplerinden birisi de, halifenin ordusuna katılmak için akın akın gelen Türkler vasıtasıyla, o zaman İslam âleminin en önemli başkenti olan Bağdat ile sıkı bir rabitanın kurulması olsa gerektir (Müller, 2013, s. 520). Mu'tasım devrinde Türklerin ordulara katılmasında annesinin de Türk olmasının etkisi olduğunu düşünüyorum. Yine Mu'tasım döneminde Türklerin ordu içerisinde komutanlıklara kadar yükselmiş olması da bu döneme kadar devam eden Arapların herkesten üstün ve seçkin oldukları gibi fikirlerinin biraz da olsa etkisini yitirdiğini söyleyebiliriz.

İslamiyetin Orta Asya'ya Girmesi

Kaşgar'da İlikhan (Karahanlılar) hanedanının kurucusu olan Satuk Buğra Han'ın onuncu miladı asır ortalarında meydana gelen İslamı kabul etmesiyle ilgili şunlar anlatılır: Samanoğulları ailesinden Hoca Ebu Nasr Samani, devlet idaresi hususundaki kabiliyetlerini tatbik mevkiine koyabilmesi için bir faaliyet sahası bulunmadığından, mü'min olmayanların memleketinde hak dinin yayılmasına hizmet etmek maksadıyla ticarete girişmeye karar verir. Yaptığı ticaretle para biriktireceği yerde kazandığını tamamıyla ihtida çalışmaları uğruna sarf eder. Bir gece rüyasında Peygamberi görür ve ondan şu emri alır: "Kalk! Türkistan yolunu tut, orada Satuk Buğra Han hidayete gelmek için senin delaletini bekliyor." Buna uyan tesadüflerden olmak üzere o genç hükümdara da, rüyasında, dini öğretmek maksadıyla kendisine bir zatın geleceği bildirilir. Birkaç gün sonra Ebu Nasr Samani ile karşılaşınca hak dini kabule hazır bir şekilde onun beyanatını dinler ve sonra İslam'a gelir. Bu kıssa, İslamiyetin Türkistan'a, Samanoğulları vasıtasıyla girdiği hakkındaki tarihi hakikatlere bina edilmiş gibi görünür. Adı geçen hükümdara, halkı da uyarak Müslüman olmuş ve 960 tarihinde iki yüz bin çadır halkı -ki Buğra Han'ın ülkesi ahalisinin büyük bir kısmı olması muhtemeldir- İslamiyet'e iman etmişti.

Selçuk Türklerinin ihtidası İslamiyet için çok önemlidir. Ancak Selçuk'un 956 (h. 345) senesinde Türkistan'dan kalkıp kendisine tabi olanlarla birlikte Buhara havalisinde yerleşmiş olduğu ve orada kendisiyle taifesinin, sevinçle İslamiyeti kabul ettikleri hakkındaki tafsilattan başka ihtida suretleri hakkında elde malumat kalmamıştır.

Afganlılar hakkında ise öteden beri söylenen rivayetler çoktur. Bunlardan birisi, Afganlılar, hicretin ilk senesinde Herat şehrinin doğusunda bulunan Gur duyarını zapt ettikleri zaman Halid b. Velid'in oraya gelip kendilerini İslamiyet'ten haberdar ettiğini ve onun yanında altı kişilik bir Afgan elçiler heyetinin Peygamberin yanına gönderildiğini ve bu heyetin dönüşünden sonra aşiret fertlerinin İslam'a girmeye başladığını da rivayet ederlerse de, bu rivayetler tarihi esasların tamamen dışındadır (bunlardan birisi Halid b. Velid'in Hicretin 1. yılı değil, çok sonraları müslüman olması örnek verilebilir). İslamiyet'in Afganistan'a girmesinin ilk vesikaya dayanan misalini, halife el-Me'mun devrinde Kabil hakiminin ihtidası teşkil eder. Bununla beraber İslamiyet'in Afganistan'da baştan başa teessüs etmesi, ancak Sübekteğın ve Gazneli Mahmut'un fütuhatından sonra olmuştu (Arnold, 1982, s. 215-221).

Emeviler döneminde İslamiyet Türkler arasında, öncelikle Müslümanların yönetimine geçen topraklarda yayılmıştır. Maveraünnnehir'deki bazı bölge ve şehirleri ihtiva eden küçük devletlerin yöneticileri durumundaki bir kısım mahalli Türk hükümdarı İslamiyet'i kabul etmiştir. Zekeriya Kitapçı'nın tespitlerine göre bunlar, Bazğis ve civarının hükümdarı Türgişlerden Nizak Tarhan (644?-710), Toharistan hükümdarı Yapgu Bey (?-?), Buhara hükümdarı Tuğşade (707-739), Cürcan hükümdarı –Medine'de Peygamber'in kabri başında müslüman olan Sül-Tekin (650-719), Soğd ve Semerkant hükümdarı Akşid Gūzek'tir (709-745). Bunlar yanında ileri gelen ailelere mensup bazı kişiler de İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bu gruba girenler içerisinde; Gazvan, Basan, dihkān Hine, Divaşniç, Nemrūn'u tanıyoruz. Bununla birlikte Emevi devletinin politikalarından dolayı İslamlaşma gecikmeli olarak devam etmiştir.

Abbassiler döneminde İslamiyet'in Türkler arasında yayılması hızlandı. Abbasi halifelerinden Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerine, muhtelif davranış ve tedbirleriyle olumlu katkısı olanlar arasında ikinci halife Cafer el-Mansur'u (754-775) hatırlamak gerekir. O bir taraftan "İlk defa Türkleri devlet hizmetinde vazifelendirmiş" biri olarak karşımıza çıkarken, öte taraftan da oğlu Mehdi'ye Mevali'ye iyi davranmasını, onların isteklerine kulak vermesini, haklarını korumasını vasiyet eden bir halife olarak tanınır. Nitekim Mehdi (775-785) de Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrūsana, Karluk, Dokuzoğuz ve diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler göndererek onları itaat ve İslam'ı kabule davet etmiştir (Yazıcı, 2007, s. 55-64).

Orta Asya'nın İslamlaşmasında Karahanlılar

Türklerin arasında İslam'ın yayılmasından bahsedildiğinde Sufilerin çalışmalarını unutmamak gerekir. Türkler ve İslam anıldığında devlet olarak İslam'a giren ilk Türk devleti denince hemen Karahanlılar aklı gelmektedir. Bundan dolayı bu hususu da kısa olarak ele almanın faydalı olacağı kanaatindeyim.

Karahanlı hükümdarı Oğulcak, Samani Hanedanı içerisinde baş gösteren kargaşalıktan faydalanmak amacıyla asi Samani şehzadelerinden birinin ülkesine sığınmasına izin vermişti. Bu müslüman şehzade veya İslam sufilerinin vaazları sonucunda Oğulcak'ın yeğeni Satuk müslüman olmuş, daha sonra amcasına karşı yaptığı mücadeleyi kazanarak Batı Karahanlıların İslam dinini resmen kabul etmelerini sağlamıştır. Hayatı ve İslam uğruna yaptığı mücadeleler Satuk Buğra Han Destanı (Tezkire-i Satuk Buğra Han) adıyla derlenmiş olan Karahanlı Devleti'nin bu ilk Müslüman hükümdarının (İslami adı Abdulkerim) İslamiyet' kabul edişi, Türlerin Müslümanlığa hızla geçişlerinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur (Yazıcı, 2007, s. 55-65).

Satuk 344/959 yılında ölmüş ve Artuç (Kaşgar'ın yanında)'ta defnedilmiştir. Satuk'un oğlu Mūsā b. 'Abd al-Karim (Türkçe ismi Baytaş), şark karganını (Arslan Han) mağlup ederek, sülalenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve İslam sufi vaizi Abu'l Hasan Muhammed b. Sufyān al-Kalamāti'nin yardımı ile, bütün devleti İslamlaştırmayı başarmıştır (349/960). Onun zamanında bir de komşu sahaların da İslam bayrağı altına alınması çalışmaları da yapılmıştır.

Bundan sonra İslamiyet'in kabulü çok büyük topluluklar şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim tarihçilerin kaydına göre 349/960'da Karluk, Yağma, Çiğil ve Tushi gibi Türk boylarından 200.000 çadırlık Türk topluluklarının kısa sürede Müslüman oldukları görülür. Bu şekilde toplu İslam'a geçişe bir örnek bir başka örnek de 435/1043-44'te 10.000 çadırlık bir Türk topluğunun İslamiyet'i kabul ederek, ilk kurban bayramında 20.000 (Bu sayıların kesinliğiyle ilgili net bilgelere ulaşmak kaynaklar açısından mümkün görünmemektedir) kurban kesmeleridir (Pritsak, 1988).

Türklerin İslamiyet'i yakından tanımlarıyla IX. Yüzyıl ortalarından itibaren Müslümanlığın kabulü artmış, nihayet X. Yüzyılın ilk yarısından itibaren halkı ve yöneticileri Türk olan ilk İslam-Türk devletleri ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu sırada sırasıyla önce İdil (volga) Bulgar Hanlığı (922), Karahanlılar (945), gibi Türk-İslam devletlerinin tarih sahnesine çıktıklarına şahit oluyoruz (Yazıcı, 2007, s. 55-65).

Kendini göçebe saldırılarına karşı "Buhara yöresinin duvarı" ilan eden İsmail ve halefleri, Türk bozkırlarına pek çok sefer gerçekleştirdiler. Bunlar kısmen kölemen avı, kısmen İslam için savaş belki kısmen de önleyici savunma hareketleri idi. 893 yılında İsmail, Us(t)ruşana'nın kalan Afşin yöneticilerine son veren bir sefer yaptı ve önceden Göktürkler, şimdi Karluklarla özdeşleşen eski bir Soğd merkezi olan Taraz/Talas kentini aldı. Binlerce kişi öldürüldü ve aralarında Karluk hükümdarının eşinin, hatunun da bulunduğu 10-15,000 kişi esir alındı. Şehrin 'emiri', çok sayıda dihqanla birlikte İslam'a girdi.

İsmail'in askeri hareketlerinin çağırıştığı şiddete rağmen, İslam tebliğcilerin, sufilerin ve tüccarların faaliyetlerinin yaydığı kadar kılıçla yayılmadı. Bozkıra hem yeni dini, hem de bu medeniyetin mallarını getirenler, Frye'nin önerdiği gibi, 9. yüzyılın ikinci yarısında yükselen "İslami dindarlık ve tebliğ anlayışından"

etkilenen Müslümanlardı. Bir kere aşısı tutan İslam, diğer Türk halkları arasında İslamlaşmış Türkler tarafından yayılacaktır (Golden, 1992).

Bütün bölgelerde yaşayan Türkler arasında İslamlaşma yukarıda anlatıldığı gibi kolay olmadığını savunan ilim adamları da bulunmaktadır. Bunlardan biri de Haussig'dir. "Orta Asya'da İslamlaşmaya karşı bir direniş hareketinin varlığını bilmemiz gerekmektedir. Burada sufi akımlar çok yaygındı. Müslüman olmayan Türklerin arasına İslamiyet bu sufilerin çalışmalarıyla girmiştir. Böylece hem Suğdak hem de Sir Derya'nın kuzeyindeki Türk boyları müslüman olmuşlardır. Fakat İslam öncesi inançlara bağlılık Orta Asya'da devam etmekteydi. İki halife, İslam'a zayıf bir bağla tabi olan Doğu İran'a, buralarda huzur ve güveni tam olarak sağlamak amacıyla bizzat sefer yapmışlardır. Bu halifelerin ilki Harun Reşid idi. Bu sefer sırasında Meşhed'teki Tus şehrinde ölmüştü. Oğlu halife El-Memun babasının bitiremediği Suğdak'ın (Semerkant ve civarının) İslamlaştırılmasını gerçekleştirmek istiyordu. O da bu konuda çok ilerleyememiştir (Haussig, 2001, s. 268)."

Öyle anlaşılmaktadır ki, bu ilerlemenin sağlanabilmesi için birçok devlet adamı bu işi ciddiye almıştır. Fakat batılı tarihçiler bu hadiseleri tamamen zorla İslamlaştırma politikası işlenmiş gibi yansıtmaktadırlar.

İslam'ın Orta Asya'ya girişinde gösterilmiş olan fanatizmi, Tahiriler Sistan'a yaptıkları seferde gösterdiler. Onlar Semerkant'ı yerle bir ettiler. Soğd'daki şehir devletlerinin edebi eserlerini yok ettiler. Onların Semerkant'ta yaptıklarını Safiriler Sistan ve Baktrıya'da tekrarladılar. Bu bölgelerdeki mahalli devletlerin bağımsızlığına son verip Kabul Nehri civarındaki Hindişah ve Türkşah'ı hakimiyetleri altına aldılar. Onların yağma akınlarının hedefi, o zamana kadar henüz dokunulmamış olan Bamayan'daki Budist tapınağı idi. Buradaki amaç öyle anlaşılmaktadır ki, oradaki dinsel olan heykelleri tahrip etmektir. Bunun böyle olduğunu ve daha sonra buradaki birçok heykelin haraç karşılığı Bağdat'taki halifeye gönderildiğini görmekteyiz.

Orta Asya'nın İslamlaşmasında Tasavvuf

Bu konudaki maksadımız gereksiz bir konuyu uzun uzadıya anlatmak değil; sadece bölgede etkinliği olan bu hareketlerin etkisine birkaç örnek vermek olacaktır.

Bölgede yaygın olan dört tarikattan üçü bu coğrafyada doğmuştur. Bunlar arasında bugün dünyanın birçok bölgesinde yaygın olan Nakşibendiye tarikatıdır. Diğer ikisi de 12. yüzyılda ortaya çıkan Yeseviyye ile 13. yüzyılda doğan Kübreviyye tarikatlarıdır (Kara, 1999, s. 69-70). Böylesine üç tarikatın bu topraklarda doğmuş olması bölgenin tasavvufi düşünce için uygun bir arazi olduğunu göstermektedir.

Tasavvufun Orta Asya'daki bu yaygınlığı ve popülerliği sebebiyle tarikatlar çok etkili olmuştur (Lipovsky, 1996, s. 2).

Bu etki zamanla Türkler'in İslam'ı kitleler halinde kolaylıkla kabul etmelerinin arka planında yatan en önemli sebep olmuştur. Sufi dervişler vasıtasıyla kendilerine İslam'ın mistik bir yorumla takdim edilmiş ve tanıtılmış olmasıdır (Aka, 1996, s. 525). Eski dönemin halka yön veren Kam veya Şaman denilen manevi önderlerinin yerini artık Ata ve Baba denilen sufi dervişler almıştır.

İslam'ın Orta Asya topraklarında yayılmasıyla birlikte sufiler bölgeyi bir ağ gibi sarmış Herat, Nişabur, Merv, Buhara, Fergana ve daha birçok şehirlerde bu dervişler tebliğ ve irşat faaliyetini sürdürmeye koyulmuşlardır (Fuat, 1984, s. 14-19). Onların bu faaliyeti artarak devam etmiş. XII. Ve XIII. Asırlara gelindiğinde, Orta Asya Tasavvuf ve tarikat faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölgelerden biri haline gelmiştir. Artık kırsal bölgede yaşayan en sade insandan, en üst sahasına girmiştir. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak Yesevi ve Kübreviyye ve Nakşibendiyye gibi büyük tarikatlar söz konusu dönemde Orta Asya da kurulmuşlardır (Bennigsen, 1988, s. 17).

Kırgız yazarlardan Narınbayev'e göre Orta Asya'da tasavvufun temellerini Yusuf Hemadani (ö.1140m.) atmıştır. Onun fikirleri öğrencileri Ahmed Yesevi ve Abdülhalik Gucdüvani tarafından yayılmıştır (Narınbayev, 2003, s. 199).

Horasan'da daha XIII. Asırda Haydariyye tarikatının doğmasında etkili olan Yesevilik, yine bu asrın ikinci yarısında Anadolu'da Babai ve Bektaşî tarikatlerinin oluşmasında da önemli bir etken oldu. Maveraünnehir şehirlerinde Nakşibendiliğin zuhur ve inkişafı, bilhassa XV. Asırda, bu sahada ve Nakşibendiliğin kuvvetlendiği Horasan merkezlerinde Yesevilğin eski önemini azalttı (Fuat, 1988).

Yesevi'nin etrafında birçok murid toplayabilmesinin sebebi, O'nun şeriata bağlılıktaki titizliği, dini ilimlerdeki derinliği, savunduğu esaslardaki sadelik ve kesinlik ile kullandığı lisan ve nazım şekli olduğu

söylenmiştir. Bunların yanı sıra, Yesevi'nin Tasavvuf tarihindeki asıl önemi İslamiyet'in Türkler arasında yayılmaya başladığı asırlarda, onlar arasında ilk defa Tasavvuf mesleği tesis etmek suretiyle ruhlar üzerinde asırlarca hüküm sürüş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim kendisinden önce Türkler arasında faaliyet gösteren tasavvuf erbabından hiçbiri, kendilerinden sonra da yaşayıp devam edecek kuvvetli bir tasavvuf kurmayı başaramamışken; O büyük bir tarikat kurmuştur (Öztürk, 1988, s. 127-128).

Yeseviye tarikatı Sunni itikada bağlı olmakla beraber, hem Horasan Melametiliğinden, hem de Orta Asya Şiliğinden etkilenmiş olduğu için, bir nevi karma bir kültür potansiyeline sahiptir. Bu özelliğiyle daha sonra ortaya çıkan birçok tarikatı da etkilemiştir. Hatta Nakşibendiye'yi Yeseviyenin kolları olarak kabul edenler de vardır. Anadolu'da gelişen Ahilik teşkilatı üzerinde de büyük tesiri vardır. Ahmed Yesevi'nin Türkler arasındaki en meşhur halifesi Süleyman Hakim Ata (ö. 582/1186)'dır (Türer, 1988, s. 176).

Orta Asya'da ikinci etkin tarikat kolu Nakşibendiye, daha çok Baha al-Nakşband ile büyük bir kuvvet kazanan bu tarikatın Orta Asya, Horasan ve etrafının sünnileşmesinde büyük etkisi oldu.

Bu tarikat manevi merkezi olan Buhara'dan XV. Ve XVI. Asırlarda Tatar-Başkır (Orta Volga-Ural) bölgesine girmiş, orada daha önce mevcut olan Kadiriye ve Yeseviye tarikatlarını kendi bünyesinde eritmiştir. Aynı devirde doğu Türkistan'a oradan da Çin'e kadar yayılmıştır. Kaşgar XVI. Asırdan itibaren Nakşibendiye merkezlerinin Buhara'dan sonra ikincisi haline gelmiştir. Nakşibendiler XVIII. Asırda İslam dinini Kaşgar'dan bugünkü Kırgızistan bölgesine taşımışlar; XVII. Ve XVIII. Asırlarda da Hazar denizi ötesindeki bölgenin Türkmen kabileleri arasında görünmeye başlamışlar ve orada, o zamana kadar bölgeye hâkim olan Yeseviye tarikatını yavaş yavaş kendi bünyesinde eritmişlerdir. Nihayet XIX. Asırda Harezme gelmişler ve orada eski Kübreviye tarikatının yerini almışlardır. XVIII. asrın sonu ile XIX. asrın başında Dağıstan'da ortaya çıkmışlar ve oradan XIX. asrın ortalarında Çeçenistan ve Batı Kafkasya'ya yayılmışlardır (Bennigsen, 1988, s. 79-80).

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz üçüncü tarikat ise Kübreviye tarikatı idi. Kübreviye tarikatı daha ziyade İran, Orta Asya ve Rusya'da yayılmıştır. Anadolu'da yaygın değildir. Zikrin cehri ve bağdaş kurarak yapıldığı bu tarikatın silsilesi Hz. Ali'ye dayanır.

Kübreviye'nin meşhur şubeleri şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nuriyye, Rükniyye, Hamedaniyye, Nurbahşiyye ve Berzenciyye (Türer, 1988, s. 199-200).

Bütün bunlar, Türk dünyasında İslam'ın yerleşmesinde Yeseviye ve Nakşibendiye başta olmak üzere sufi tarikatlarının ne kadar büyük fonksiyonlar icra ettiklerini göstermektedir. Bennigsen bunu şu şekilde ifade etmiştir: "Sufi tarikatlar Orta Asya tarihinde kafirlerin saldırılarına karşı İslam'ı muhafaza etmek ve aynı kafirler arasında misyonerlik vazifesi yapmak suretiyle büyük bir rol oynamışlardır. Gerçekten sufilerin faaliyetleri sayesinde İslamiyet, hem yerleşik bir hayat süren Özbekler, Tacikler ve Karakalpaklar, hem de Türkmen, Kazak ve Kırgız göçebelere arasında kesin bir şekilde kök salmıştır. Mübalağa etmeden söyleyebiliriz ki, XII. asırdan bu tarafa Orta Asya tarihine sufi tarikatların faaliyeti hâkim olmuştur (Bennigsen, 1988, s. 114)."

Sonuç

Makalemizde, sunmaya çalıştığımız "Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci" konusunda öncelikle konu ile ilgili iki ana başlığın tartışıldığını sunmaya çalıştık. İlk olarak Türklerin İslamiyet'i kabulünde, İslam'dan önce, örf, adet ve özellikle de inançlarının etkisi var mıydı? Bu soruya cevap niteliğinde Türklerin İslam öncesi dinler ve inançları hakkında bilgi verdiğimiz bölümde, bu bilgilerle birlikte İslam'ı kabul etmelerini sağlayan ortak inanç ve kültürlere de yer vermeye çalıştık. Buradan çıkan netice de bizi, Orta Asya'da İslam'ın yayılmasında bölgedeki inançların da etkili olduğu kabul edilse de, bütünüyle İslam'ın bu bölgelerde yayılmasını sağlayanın inanç ve kültür birlikteliği olmadığı da aşikârdır. Bazı bölgelerin İslamlaşmasında halkın ayaklanmalarla gösterdiği bir takım tepkiler bu hususa en güzel örnektir.

İkinci tartışılan konu ise, Türklerin İslamiyet'e zoraki sokulmaları iddialarının gerçekliği nedir? Bu iddia daha çok batılı bilginler tarafından ortaya atılmıştır. Müslüman Fetih hareketleri sırasında İslam orduları Orta Asya'ya girmiştir. Orduların halkın İslamlaşmasında zoraki etkileri olduğu ile ilgili çok kanıtlanabilir deliller olmamasıyla birlikte, fetih hareketlerinin İslamlaşma süresinde her bölgede olduğu gibi bu bölgede de olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu batılı bilginlerin iddia ettikleri gibi zorla İslamlaştırma siyasetine dönüşmemiştir.

Çok gündeme gelmemekle birlikte kanaatimizce, Orta Asya'da İslam'ın hızlı bir şekilde yayılmasında büyük etkenlerden biri de Tasavvuf hareketleridir. Büyük mutasavvıfların çalışmaları, kısa zamanda

neticeler vermiş, halkın İslamiyet'i tanınmasını sağlamıştır. Bu sadece Orta Asya b'lggesinin İslamiyet'i kabul' ile kalmamış aynı zamanda bir'ok tarikatın buradan d'nyaya a'ılan merkezi konumunda olmuştur.

Konunun daha g'ncel, anlaşılır ve neticelerinin kabul'n' kolay hale gelmesini sağlayacak hususlardan biri, Orta Asya İslam tarihi ile ilgili bizzat b'lggede yaşayan halkın k'lt'rn'n, 'rflerinin, dilinin ve b'lgenin d'ř'n'rlerinin eserleri ilgili daha geniş bir 'aplı ve ayrıntılı bir 'alışma yapılmalı ve bu 'alışma bug'n ortaya konulan tezlerle karşılaştırılarak ortaya bir sonu' 'ıkarılmalıdır.

Kaynak'ıa

- Aka, İ. (1996). *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılması ve Ahmed Yesevi Sevgisi, Ahmed-i Yesevi Hayatı – Eserleri – Fikirleri – Tesirleri*. İstanbul: Seha Neşriyat.
- Arnold, T. W. (1982). *İntişar-ı İslam tarihi* (Çev: H. G'nd'zler). Ankara: Ak'ıağ Yayınları.
- Babur, G. (2006). *Baburname* (Çevr: R. Arat; 'ns'z ve Tarihi 'zet: Y. Hikmet Baydur). İstanbul: Kabal'ı Yayınevi.
- Babur Mirza, Z. M. (1993). *Baburname*. Harvard: Harvard University.
- Bennigsen, A. ve Chantal-Lemercier Q. (1988). *Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları* (Çev: O. T'rer). Ankara: Ak'ıağ Yayınları.
- Beveridge S. (1971). *The Babar-Nama*. Londra: Messrs, Luzac and Co.
- Çandaroglu, G. (2019). *Sarı Uygunlar ve Kansu B'lggesi Kabileleri*. İstanbul: T'rk D'nyası Araştırmaları Vakfı.
- Demirci, M. (1996). *T'rkistan Notları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul: Sabah Dış Ticaret ve Pazarlama A.ř.
- Doerfer, G. (1966). *T'rkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen*. Almanya: Brill Verlag.
- De Gobineau, A. (1900) *Les Religions et les Philosophies dans l'Asie Centrale*. Paris: Tous Droits reserves.
- Er'z, M. (1973). T'rk i'çtimai hayatında totemizm izleri. *İktisat Fak'ltesi Mecmuasından Ayrı Basım*, İstanbul.
- Fedotovi'ı, F. (1994). Saha yeri ve saha T'rkleri (Çev: S. G'me'ı). *AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(26), 227-241.
- Golden, P. (1992). *An Introduction to the History of Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- G'ng'z, H. (2007). *Eski T'rk Dini, Yaşayan D'nya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Haussig, H. W. (2001). *İpek Yolu ve Orta Asya k'lt'ri Tarihi*. (Çev: M'jdat Kayayerli). İstanbul: 't'ken Yayınları.
- İbn Fadlan. (1954). İbn Fadlan seyahatnamesi (Rihletu'bnı Fadlan) (Çev: L. Doğan). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak'ltesi Dergisi*, 3(1-2), 59-80.
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime* (Çev: H. Kendir). Ankara: Yeni şafak K'lt'ri Armağanı.
- İnan, A. (1995). *Tarih ve Bug'ın şamanizm*. Ankara.
- Jean-paul R. (1984). *la Religion des Turcs et des Mongols*. Paris: Poyat.
- Kara, M. (1999). Tarikatler d'nyasına genel bir bakış. *İslamiyat Dergisi*, 32.
- Kaşgarlı Mahmud. (2005). *Divanı L'gati't-T'rk* (Çev: S. Erdi - T. Yurtsever). İstanbul: Kabal'ı Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (1988). T'rkler. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: T'rk Diyanet Vakfı Yayınları.
- K'pr'li, F. (1984). *T'rk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: D.İ.B. Yayınevi.
- K'pr'li, M. F. (1988). Ahmed Yesevi. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: T'rk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lipovsky, I. (1996). The awakening of Central Asian Islam. Londra: Middle Eastern Studies.
- Mau Tsai, L. (1961). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der ost-T'rkien*. Wiesbaden: Brill.
- M'ller, A. (2013). *Der Islam im Morgen- und Abendland*. Berlin: G. Grote.
- Narınbayev, A. İ. (2003). Reakcionnaya rol sufizma vı vosto'nom turkestan. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7.
- 'zt'rk, Y. N. (1998). *Tasavvufun rubu ve tarikatlar*. İstanbul: Sidre Yayıncılık.
- P'rsak, O. (1988). Kara-Hanlılar. *İslam ansiklopedisi*. İstanbul: T'rk Diyanet Vakfı Yayınları
- Roy, O. (2000). *The central Asia: The creation of nations*. New York: New York University Press.
- Safonov, R. (2000). *İslam in Turkmenistan: The Niyazov calculation, İslam and Central Asia: An enduring legacy or an evolving threat?* DC Washington: Center for Political and Strategic Studies.
- ''ok, C., Mumcu A. ve Bozkurt, G. (1996). *T'rk hukuk tarihi*. Ankara.
- Turan, O. (1978). *T'rk cihan h'kimiyeti mefk'resi tarihi*. İstanbul.
- T'rer, O. (1998). *Ana hatlarıyla tasavvuf tarihi*. İstanbul: Seha Yayınları.
- Uludağ, S. (1999). Tasavvuf karşıtı akımlar ve İbn Teymiyye'nin tasavvuf felsefesi. *İslamiyat Dergisi*, 2(3), 17-18.
- Yazıcı, N. (2007). *İlk T'rk-İslam devletleri tarihi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Yazıcı, T. (1988). Nakşbend. *İslam ansiklopedisi*. İstanbul: T'rk Diyanet Vakfı Yayınları
- Yusuf Has Hacıp (1991). *Kutadęu bilg* (Çev: R. Arat). Ankara.

EXTENDED ABSTRACT

In our article, we tried to present that two main topics were discussed about the Islam Islamization Process of Central Asia which we tried to present. First of all, was there any influence of custom, beliefs and especially beliefs of Turks before Islam? In the section where we provide information about the pre-Islamic religions and beliefs of Turks as an answer to this question, we tried to include common beliefs and cultures that enable them to accept Islam. The conclusion is that although it is accepted that the beliefs in the region are also effective in spreading Islam in Central Asia, it is obvious that it is not the unity of belief and culture that makes the spread of Islam completely in these regions. Some of the reactions of the people through the uprisings in the Islamization of some regions are the best examples of this.

The process of Turks' acceptance of Islam is an important event that has affected the history of Turkish and Islam. During the process of accepting Islam, the Turks engaged in many different states on different political and military levels. Although it was taken until the time of Muhammad, it is a known fact that the greatest interaction between Islam and the Turks took place during the Umayyad and especially Abbasid states. In the Turkestan, where the Turkish tribes turned China and Arabs into religious and political interests in the 750s, the Turks faced Islam and entered Islam in time.

In Central Asia, in the X-XIII centuries, the acceptance of Turkish tribes by Islam seems to be more effective than the search for a new religion, not the end of their search for a new religion, but the search for a good life and future that coincides with the social life and political ideals of society. The most important point that makes this change easier is that they do not have a religious belief that has no basis for written text and rules and that there is no economic structure around it and that brings the person and society together tightly around the interests. Therefore, the works of Islamic Sufi communists, who reminded the attractive beauties of Islamic geography, provided that Allah accepted the unity of Allah, gave successful results.

The neighborhood with the Islamic countries was able to bring mutual defense to the events that took place on both sides. In this context, personal or collective asylum and alliance efforts based on political interests resulted in the preference of Turkish tribe individuals or Turkish lords and supporters who preferred military religion in Turkish regions, where political conflicts occurred in the 19th century. While the preference of Islam did not prevent the movement of Turks from East to West, new Muslim identities made this movement even easier and further. They propagated their thoughts that they lived better in Islam and formed a legitimate basis for them to take over the Islamic geography. In this way, some regions such as Maveräünnehr, which was captured by Muslim Arabs a few centuries ago, came under Turkish rule again and the Arabs' influence in Central Asia started after the Talas War gradually disappeared.

The fact that Islam was accepted as an official religion led to some changes in the position of Hakan, who took his legitimacy directly from God. With the entry of the Caliphate into the bond between God and the Khanate, the absolute authority of the Khanate on the people was shaken. This situation led to conflicts between the bureaucrat-ulema and the hakan family, which had an impact on the people and derive their power from Islamic law, and reached the revolution of bureaucrat-ulema. The state accepted the Hanafi School as the official sect and supported the students and the students of this sect without any alternative. As a result of this situation, the Hanafi sect and sect lemas established a theocratic rule in the region separate from the state.

Because the Turkish Khanate accepted Islam outside the Islamic geography, their perception and interpretation of Islam had a distinctive originality than other medieval Turkish states. They have a perception and interpretation that accepts the existence and oneness of God rather, but integrates some values and symbols appropriate to their social life and thoughts in parallel with the old belief systems. In addition, the fact that some of the Turkish khanates were devoted to the Samani family of Sufis in a spiritual way paved the way for the development of Sufism throughout the region. XII. century, Yesevilik, a branch of the Samani range, spread rapidly among the Oghuzes, settled around Bukhara and Samarkand, and in parallel with the political conditions and transported by the Oghuzes.